

The Function of Akbar Mirza Sarem al-Dowleh's Endowments in Funding the Expenses of Saraymeh School and the Challenges Facing its Endowments

Maryam Zareei Kahrizi¹ | Ghobad Mansourbakht²

Abstract

In the Qajar period, amidst the proliferation of nascent modern educational models, endowments (waqf) assumed a pivotal role in ensuring the fiscal stability of pedagogical institutions. The Sarmiyeh School of Isfahan, founded through the initiatives of Akbar Mirza Sarim al-Dawla, epitomizes the dependency of modern educational establishments on endowed assets and demonstrates how the governance of such resources dictates the continuity of academic endeavors. This study underscores that endowments provided the essential financial bedrock for infrastructural expansion and the long-term provision of educational services.

purpose: Grounded in the theoretical frameworks of endowment and the historical evolution of waqf-based institutions, this research seeks to delineate the mechanisms through which the Sarmiyeh School was financed and to scrutinize the managerial, juridical, and economic impediments impacting endowment efficacy.

Method and Research Design: Adopting a descriptive-analytical approach, this study interrogates extant archival documents and bibliographic sources.

Findings: While endowments served as the primary pillar of the Sarmiyeh School's economic viability—subsidizing instructional, logistical, and developmental exigencies—their efficacy was progressively undermined by maladministration, macroeconomic volatility, state encroachment, and legal conflicts.

Conclusion: The realization of the substantive objectives of educational endowments necessitates transparent governance, rigorous oversight, and the institutionalization of sustainable frameworks for their optimal exploitation.

Keywords: Sarmiyeh School Endowments; Sarmiyeh School; Sarim al-Dawla; Fiscal Sustainability; Legal Impediments; Modern Pedagogy.

Citation: Zareei Kahrizi, M. and Mansourbakht, Q. (2026). The Function of Akbar Mirza Sarem al-Dowleh's Endowments in Funding the Expenses of Saraymeh School and the Challenges Facing its Endowments. *Ganjine-ye Asnad*, 35(4), 167-199 | doi: 10.30484/ganj.2026.3981.2113

1. PhD Candidate in History of Islamic Iran, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran (Corresponding Author)
Maryam.Zareei9964@gmail.com

2. Associate Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran
g_mansourbakht@sbu.ac.ir

Copyright © 2026, NLAI (National Library & Archives of I. R. Iran). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and adapt the material for any purpose.

Ganjine-Ye Asnad

«140»

Peer-reviewed Journal | National Library & Archives of I. R. Iran, Archival Research Institute

ISSN: 1023-3652 | E-ISSN: 2538-2268

Digital Object Identifier (DOI): 10.30484/ganj.2026.3981.2113

Indexed by Google Scholar, Researchgate, ISC, SID & Iran Journal | <http://ganjineh.nlai.ir>

Vol.: 35, No.: 4, Winter 2026 | pp: 167-199 (33) | Received: 29, Oct. 2025 | Accepted: 4, Dec. 2025

Historical research

Introduction

The Qajar period in Iran (1789-1925) marked a pivotal era of transition, characterized by increasing interactions with Western powers and the nascent introduction of modern ideas and technologies. This period witnessed a growing awareness among Iranian intellectuals and rulers of the transformative power of education as a cornerstone of national progress and modernization. The establishment of modern schools was a direct response to this burgeoning need, representing a significant departure from traditional religious seminaries (*howzeh-ye elmiyeh*). These new institutions aimed to impart not only religious knowledge but also secular subjects, sciences, and vocational skills deemed essential for navigating the complexities of the modernizing world.

This educational reform movement was not without its inherent dualities. On the one hand, the advent of modern schools promised unprecedented opportunities for the expansion of literacy, the dissemination of contemporary scientific knowledge, and the cultivation of a new generation equipped with skills relevant to evolving societal demands. It offered a pathway towards national regeneration and empowerment in a world increasingly dominated by technologically advanced powers. On the other hand, the establishment and perpetuation of these educational institutions posed significant financial and logistical challenges. Unlike traditional schools often supported by community donations and religious patronage, modern schools required more structured and substantial financial backing to cover recurrent costs, maintain infrastructure, attract qualified educators, and procure necessary learning materials.

It is within this dynamic context that the concept of *vaqf* (endowment) played a crucial, albeit often under-examined, role. While *vaqf* has historically been a cornerstone of Islamic socio-economic structures, providing financial support for religious institutions, public welfare projects, and educational facilities, its application in the specific context of modernizing schools during the Qajar era presents a unique case study. The Sa'ramiieh School in Isfahan stands as a compelling example of this phenomenon. Founded and supported by the endowments of Akbar Mirza Saram al-Dowleh, a prominent figure of the time, this institution exemplifies how traditional philanthropic mechanisms could be adapted to sustain the innovative endeavor of modern education.

The generous endowments provided a vital stream of revenue, enabling the school to surmount the financial hurdles that plagued many nascent educational ventures and to achieve a degree of stability and continuity.

Despite the existing scholarship on the socio-cultural and historical dimensions of the Sa'ramiieh School and the broader educational reforms of the Qajar period, a dedicated and in-depth analysis of the specific role and impact of endowments in ensuring the financial viability and long-term sustainability of such institutions remains a notable gap. This oversight is significant because endowments were not merely a passive source of funding; they represented a strategic mechanism that allowed institutions like Sa'ramiieh School to weather economic fluctuations, resist external pressures, and maintain their educational mission with unwavering resolve. The careful administration and allocation of these endowed funds were instrumental in covering operational expenditures, acquiring essential resources, and ultimately, safeguarding the school's very existence against the myriad of administrative and financial impediments that were characteristic of the era. This study seeks to bridge this gap by critically examining the multifaceted contributions of endowments to the sustained operation and enduring legacy of the Sa'ramiieh School, highlighting it as a model for understanding the interplay between tradition and modernity in the development of educational infrastructure in Qajar Iran.

Materials and Methods

This research has been conducted with a historical-analytical approach, relying on archival sources, endowment documents, and official and unofficial reports pertaining to the Saremieh School. In the data collection process, the researcher extracted and analyzed information related to the formation, functioning, and continuity of this school by utilizing historical documents and endowment texts available in national and local archives. Therefore, the research methodology is qualitative and documentary, basing its analysis on written evidence and narratives rather than empirical data or statistics. The statistical population of this research comprises a collection of historical sources and administrative documents related to the aforementioned educational institution, compiled during the Qajar and early Pahlavi eras.

Theoretically, the conceptual framework of this research is built upon the analysis of the relationship between tradition and modernity within the context of Iran's religious-modern educational institutions, with the role of endowments serving as the linking element between these two spheres. Within this framework, endowments are not merely considered religious and spiritual institutions, but rather as economic-administrative systems capable of ensuring the sustainability of educational institutions while also being vulnerable to damages arising from political and urban interventions. In other words, the study endeavors to demonstrate how the endowments of Saremieh School provided stable financial resources for the continuation of its education, while simultaneously addressing the challenges in managing and preserving the efficacy of these endowments.

The main research question is: How did the endowment system of Saremieh School contribute to its educational expenses and ensure its continuity, and what challenges were faced in managing these endowments? Accordingly, the research hypothesis posits that "the targeted and testator-intended utilization of endowments played a decisive role in the success and sustainability of Saremieh School." Consequently, the theoretical structure of the article begins with the conceptual dichotomy of tradition and modernity in education, then proceeds to illustrate, through the analysis of historical documents and data, how a local model integrating these two was actualized within the institutional framework of endowments.

Ultimately, the research's theoretical framework is based on the premise that studying endowment-based institutions like Saremieh School can offer valuable insights into the dynamics of Iranian tradition and modernity, as well as the capacity of indigenous systems to finance education and culture.

Results and Discussions

The findings of this study demonstrate that the Saremiyeh School of Isfahan was far more than an ordinary educational institution; rather, it represents a significant example of the interconnection between religious endowments (waqf), educational modernization, and urban governance during the late Qajar and early Pahlavi I periods. Examination of the available documents related to this school reveals that its endowments

constituted the main foundation for its financial support and long-term continuity. The endowment of the school building, the sports field, the shops and properties surrounding the Shah Square, the Mahmoudiyeh qanat, the water mill (tahūneh mā'īyeh), as well as educational equipment such as the library and laboratory, all indicate that the school's founder had deliberately sought to establish a diversified and relatively stable economic base for its operation. Thus, waqf in this case should not be seen merely as a charitable act, but rather as a mechanism for structuring and sustaining a modern educational institution.

Nevertheless, the findings indicate that the existence of endowments alone was not sufficient to ensure the school's long-term stability. Documents dating to 1926 CE (1305 SH) show that the school continued to face financial shortages, prompting the head of the Isfahan Department of Education to request the urgent payment of a parliamentary grant from the Ministry of Education. This situation reveals that, despite its endowed foundation, the Saremiyeh School remained dependent on governmental support and administrative mechanisms. Therefore, the sustainability of such an institution relied on the interaction among three essential levels: waqf as the financial base, the school's administration as the executive body, and the government as the supervisory and regulatory authority.

From an analytical perspective, the Saremiyeh School demonstrates that Saremoddoleh employed the traditional mechanism of waqf to pursue a distinctly modern goal—namely, the expansion of modern education and the establishment of a stable and enduring educational institution. This case illustrates that, in the history of Iranian education, tradition and modernity did not always stand in absolute opposition; rather, deep-rooted traditions such as waqf could be mobilized in support of reformist and modernizing projects. Moreover, the school exemplifies the necessity of factors beyond extensive endowments for the success of an endowed educational institution—specifically political stability, managerial transparency, and coordination with urban and governmental structures.

Overall, the findings of this study position the Saremiyeh School as one of the most significant endowed schools in Isfahan, both in terms of its financial foundation and

its historical importance. The historical experience of this institution suggests that waqf can play a meaningful role in the formation and continuation of modern education, yet its ultimate success depends on being supported by institutional backing and sound administrative management.

Conclusion

The present study, focusing on the Saremiyeh School of Isfahan, attempts to reexamine the role of waqf (religious endowment) in the formation and continuity of modern education in Iran. The findings indicate that this school was not only among the earliest modern educational institutions in Isfahan but also represents a model illustrating the integration of indigenous traditions with modern educational frameworks. The initiative of Akbar Mirza Sarem al Dowleh in establishing the school and allocating extensive endowments to it reflects a conscious effort to create a sustainable and relatively independent educational system—one capable of operating on the basis of the community's social and religious capital without complete dependence on state resources.

From a historical perspective, the experience of the Saremiyeh School demonstrates that the institution of waqf, despite its religious and traditional origins, could play a dynamic role in supporting modern education. In this case, waqf functioned not merely as a charitable or devotional act, but as a financial and managerial mechanism designed to organize the school and ensure the continuity of its activities. This model in fact reflects the intersection of three key dimensions: educational modernization, economic rationality, and religious tradition.

Nevertheless, the examination of historical documents also reveals that even carefully designed endowment deeds and diverse endowed properties were not entirely immune to the administrative and political transformations of their time. The financial difficulties of the 1920s (1300s SH) and the school's partial reliance on government subsidies indicate that endowed institutions also required continuous interaction with state authorities and administrative structures. Therefore, the sustainability of an educational institution depended on a balance between waqf as a community-based financial resource, the state as a supervisory authority, and school administration as the executive body.

At the theoretical level, this study contributes to the reconsideration of the concept of “educational waqf” as a mechanism for promoting cultural and intellectual development. The case study of the Saremiyeh School demonstrates that waqf can provide an effective foundation for social and human development when accompanied by proper planning, financial transparency, and institutional organization. The historical significance of this example lies in its presentation of an Iranian model that integrates tradition, public benevolence, and educational reform—an approach that may still offer inspiration for redefining the relationship between religion, society, and education in contemporary Iran.

In conclusion, the Saremiyeh School should be regarded not merely as a historical building but as a point of convergence between tradition and modernity in the history of education in Iran. Its experience demonstrates that educational reform in Iran can achieve greater sustainability and effectiveness when it is grounded in the cultural values and supportive structures of society.

کارکرد موقوفات اکبرمیرزا صارم‌الدوله در تأمین هزینه‌های مدرسه صارمیه و چالش‌های فراروی موقوفات آن

مریم زارعی کهریزی^۱ | قباد منصوربخت^۲

فصلنامه تحقیقات تاریخی
و مطالعات آرش‌پوی

مقاله پژوهشی

چکیده:

در دوره قاجار و هم‌زمان با گسترش الگوهای نوین مدرسه‌سازی، نقش موقوفات در پایداری مالی نهادهای آموزشی اهمیت زیادی پیدا کرد. مدرسه صارمیه اصفهان که به واسطه تلاش‌های اکبرمیرزا صارم‌الدوله شکل گرفت، نمونه‌ای برجسته از اتکای مدارس نوین بر منابع وقفی و تأثیر ساختار مدیریت این منابع بر تداوم فعالیت‌های آموزشی است. بررسی این مدرسه نشان می‌دهد که موقوفات، با ایجاد بنیان مالی، در توسعه زیرساخت‌ها و استمرار خدمات آموزشی نقش اساسی داشته‌اند.

هدف: این پژوهش با تکیه بر مبانی نظری وقف و پیشینه مدارس وقفی، به تبیین چگونگی تأمین هزینه‌های مدرسه صارمیه از طریق موقوفات و همچنین شناسایی چالش‌های مدیریتی، حقوقی، و اقتصادی مؤثر بر کارکرد موقوفات می‌پردازد.

روش/رویکرد پژوهش: پژوهش حاضر با روش توصیفی و تحلیلی، و استفاده از منابع آرشیوی و کتابخانه‌ای موجود انجام شده است.

یافته‌ها: موقوفات ستون اصلی پایداری اقتصادی مدرسه صارمیه بوده‌اند و هزینه‌های آموزشی، تجهیزاتی و توسعه‌ای آن را تأمین کرده‌اند؛ ولی سوءمدیریت، نوسانات اقتصادی، مداخلات دولتی و تعارضات حقوقی سبب کاهش کارآمدی این موقوفات شده است.

نتیجه‌گیری: تحقق کارکرد واقعی موقوفات آموزشی درگرو مدیریت شفاف، نظارت مؤثر، و تدوین سازوکارهای پایدار برای بهره‌برداری از آنها است.

کلیدواژه‌ها: موقوفات آموزشی؛ مدرسه صارمیه؛ صارم‌الدوله؛ تأمین مالی؛ چالش حقوقی؛ آموزش نوین.

استناد: زارعی کهریزی، مریم و منصوربخت، قباد. (۱۴۰۴). کارکرد موقوفات اکبرمیرزا صارم‌الدوله در تأمین هزینه‌های مدرسه صارمیه و چالش‌های فراروی موقوفات آن. *گنجینه اسناد*، ۳۵(۴)، ۱۹۹-۱۶۷. | ۱۹۹-۱۶۷، ۲۱۱۳، ۲۰۲۶، ۳۹۸۱، ۲۰۲۶/ganj.۲۰۲۶، ۳۹۸۱، ۲۰۲۶ | doi: ۱۰.۳۰۴۸۴/ganj.۲۰۲۶، ۳۹۸۱، ۲۰۲۶

۱. دانشجوی دکتری تاریخ ایران اسلامی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

Maryam.zareei9964@gmail.com

۲. دانشیار تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران.

g.mansourbakht@sbu.ac.ir

گنجینه اسناد

۱۴۰

فصلنامه علمی | سازمان اسناد و کتابخانه ملی ج.ا.ایران - پژوهشکده اسناد

شاپا (چاپی): ۱۰۲۳-۳۶۵۲ | شاپا (الکترونیکی): ۲۵۳۸-۲۲۶۸

شناسه برنمود رقمی (DOI): ۱۹۹-۱۶۷، ۲۱۱۳، ۲۰۲۶، ۳۹۸۱، ۲۰۲۶/GANJ.۲۰۲۶، ۳۹۸۱، ۲۰۲۶ | ۱۰.۳۰۴۸۴/GANJ.۲۰۲۶، ۳۹۸۱، ۲۰۲۶

نمایه در Researchgate, Google Scholar, SID, ISC و ایران ژورنال | <http://ganjineh.nlai.ir>

سال ۳۵، دفتر ۴، زمستان ۱۴۰۴ | صص: ۱۶۷-۱۹۹ (۳۳)

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۸/۷ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۹/۱۳

تحقیقات تاریخی

۱. مقدمه

تقابل مدرنیته با سنت یکی از چالش‌های بنیادین تاریخ معاصر ایران بود که در عرصه‌های مختلف، به‌ویژه در نظام آموزشی، اثرات عمیقی بر جای گذاشت. پس از گذشت دوره‌های بحران و ایجاد آرامش نسبی، فضایی برای پذیرش اندیشه‌های نوین آموزشی فراهم شد؛ هرچند هنوز مقاومت‌هایی ازسوی برخی اقشار جامعه وجود داشت. در این شرایط، مدرسه صارمیه اصفهان به‌عنوان یکی از پیشگامان آموزش نوین، تلاش کرد تا ضمن پیروی از اصول آموزشی جدید، هویت فرهنگی جامعه را نیز حفظ کند.

اکبر میرزا صارم الدوله، چهره برجسته فرهنگی و سیاسی دوره قاجار، با تأسیس مدرسه صارمیه و بهره‌گیری از سنت وقف، الگویی برای تلفیق نوگرایی و سنت ارائه داد. موقوفات مرتبط با مدرسه، با تأمین منابع مالی امکان توسعه پایدار زیرساخت‌ها و تجهیز منابع آموزشی را فراهم ساخت و فضایی آموزشی مطابق با نیازهای روز و با احترام به ارزش‌های بومی ایجاد کرد.

پژوهش‌های پیشین عمدتاً به جنبه‌های فرهنگی و تاریخی مدرسه صارمیه پرداخته‌اند و نقش موقوفات در پایداری مالی و توسعه آموزش نوین کمتر بررسی شده‌است. منابع موجود شامل کتاب صارمیه بهشت جاوید اثر خدایار مختاری، و کتاب فرهنگ و فرهنگیان اصفهان اثر محمدرضا عسگرانی اطلاعات مفیدی در این زمینه ارائه داده‌اند؛ ولی هیچ‌کدام به تحلیل عمیق‌تر نقش موقوفات در تأمین مالی مدرسه صارمیه و پایداری آن نپرداخته‌اند.

پرسش اصلی پژوهش حاضر این است که موقوفات مدرسه صارمیه چگونه به تأمین هزینه‌های آموزشی آن کمک کرده‌اند و چه چالش‌هایی در مدیریت این موقوفات وجود داشته‌است؟

فرضیه تحقیق هم‌براین مبناست که بهره‌برداری هدفمند از موقوفات، نقشی تعیین‌کننده در موفقیت و پایداری مدرسه صارمیه داشته‌است.

مقاله حاضر با تحلیل منابع آرشیوی و مستندات تاریخی، به بررسی موضوع می‌پردازد و تلاش دارد تا تعامل میان سنت و مدرنیته در آموزش نوین ایران و تأثیر موقوفات بر توسعه پایدار مدرسه صارمیه را روشن سازد.

۲. زندگی سیاسی و فرهنگی اکبر میرزا صارم الدوله

اکبر میرزا، مشهور به مسعود و ملقب به صارم الدوله، از رجال برجسته اواخر عهد قاجار و اوایل دوره پهلوی اول بود که در سال ۱۲۶۳ش در اصفهان متولد شد. او یکی از دوازده پسر مسعود میرزا ظل السلطان و از نوادگان ناصرالدین شاه قاجار بود که مورد توجه پدر

قرار داشت (امیری پری، ۱۳۹۰، ۱۸ فروردین، ص ۱۱). پس از اجباری شدن انتخاب نام خانوادگی و صدور شناسنامه، او بانام اکبر مسعود شناخته شد. او در دوره پهلوی اول نیز در صحنه سیاسی حضور داشت (عسگرانی، ۱۳۹۸ش، ص ۱۹۵).

اکبر میرزا علوم سنتی را نزد دانشمندان عصر فراگرفت (اصفهان، ش ۳۵۶۱، ۱۰ آذر ۱۳۵۴، ص ۱). در همین دوره، معلمان خارجی نیز در اصفهان حضور داشتند؛ از جمله ویلفرد اسپاروی که در سال ۱۳۱۴ق/۱۸۹۷م به اصفهان آمد و مدتی به تعلیم فرزندان ظل السلطان اشتغال داشت (اسپاروی، ۱۳۶۹ش، مقدمه کتاب، ص ۶). تسلط اکبر میرزا بر زبان انگلیسی باعث شد او در ارتباط با سفیران خارجی به عنوان مترجم معرفی شود (آنه، ۱۳۷۰ش، صص ۲۳۷-۲۳۸).

در عرصه سیاسی، صارم الدوله ابتدا در امور نظامی اصفهان فعالیت می کرد؛ ولی به تدریج مناصبی همچون وزارت فواید عامه، وزارت امور خارجه، و وزارت مالیه را برعهده گرفت (سیدبنکدار، ۱۳۹۸ش، ص ۵۴). نفوذ او به اندازهای بود که سپهسالار اعظم، رئیس الوزراء وقت، او را برای وزارت خارجه انتخاب کرد (ارشاد، ش ۴۰، ۲ جمادی الاولی ۱۳۳۴، ص ۱). در دوران وزارت خارجه، صارم الدوله با مداخلات کمیسیون مختلط - که تحت نفوذ روسیه و انگلیس بود - در منابع مالی و موقوفات ایران مواجه شد و تلاش کرد دخالت مستقیم آنها را محدود کند و استقلال منابع مالی کشور را حفظ کند (کحالزاده، ۱۳۷۰ش، ص ۲۰۵).

نقش او در قرارداد ۱۹۱۹م به عنوان وزیر کابینه و ثوق الدوله، موجب انتقادات گسترده و اتهامات مالی به او شد و وجهه سیاسی اش را تحت تأثیر قرار داد (بامداد، بی تا، ج ۴، ص ۱۸۶). با این حال، او توانست به عنوان نماینده اول اصفهان در مجلس هفتم انتخاب شود (نورائی و افقری، ۱۴۰۲ش، ص ۱۴۴؛ قدام، ش ۵۴۷، ۲۴ خرداد ۱۳۰۷، ص ۲). اکبر میرزا مسعود (صارم الدوله) پس از اقامت در تهران برای امور بلدی، به اصفهان سفر کرد و در طراحی نقشه خیابان جدید و احداث بناها مشارکت کرد. اعتبارات تخصیص یافته در کمیسیون بلدی که با پیشنهادها و موافقت او انجام شده بود به درستی مصرف شد. او پس از این اقدامات، به تهران بازگشت تا در افتتاحیه و جلسات مجلس شورای ملی شرکت کند (قدام، ش ۶۱۱، ۲۱ شهریور ۱۳۰۷، ص ۳). صارم الدوله چند ماهی در مجلس بود؛ تا اینکه اوضاع فارس آشفته شد و عشایر سر به طغیان برداشتند و تدابیر نظامی دولت به جایی نرسید و به پیشنهاد نصرت الدوله، رضاشاه او را والی فارس کرد و به او اختیاراتی داد (امیری پری، ۱۳۹۰، ۱۸ فروردین، ص ۱۱). روزنامه کار در مکتوبی با عنوان «ملوک الطوائفی تا کی؟!» در این زمینه آورده است: «یک شاهزاده ای مثل صارم الدوله که فقط سند لیاقت او این است که پسر ظل السلطان و دارای یک لقبی است که یک سوار نظامی از

صبح تا عصر طول و عرضش را نمی‌تواند طی کند بیکار بوده و باید او را مأمور یک جای مهمی کنند؛ چیز دیگری به نظر نمی‌رسد» (کار، ش ۱۹، ۹ رمضان ۱۳۴۱/۷ ثور ۱۳۰۲، ص ۲). اکبر میرزا صارم الدوله به عنوان والی فارس نتوانست از ناآرامی‌های ایالت فارس جلوگیری کند و این امر موجب شد که او، همچون دیگر شاهزادگان قاجاری، توقیف شود تا از بروز تهدیدات علیه حکومت پهلوی اول جلوگیری شود (مرسل وند، ۱۳۷۵ ش، ج ۵، ص ۴۲۸). او در سال ۱۳۰۳ ش و پس از حدود یک سال توقیف در تهران، با وساطت مستوفی الممالک آزاد شد (جعفرقلی خان امیربهادر، ۱۳۷۲ ش، ص ۲۳۴).

اکبر میرزا صارم الدوله، یکی از شخصیت‌های مهم دوره قاجار و بانی موقوفات مدرسه صارمیه، شخصیتی پیچیده داشت. او با اقدامات حمایتی خود در عرصه آموزش شناخته می‌شود؛ ولی رفتارهایی چون قتل مادرش به دلیل پناه گرفتن نزد شیخ نورالله، نشان‌دهنده جنبه‌های متناقض شخصیت او است (مهدوی، ۱۳۶۷ ش، ج ۲، ص ۷۲). این اقدام مردم مذهبی اصفهان را -که احترام به والدین را از اصول دینی می‌دانستند- به شدت خشمگین کرد؛ بازارها تعطیل شد و تجمعات اعتراضی در مسجد شاه برگزار شد. نارضایتی عمومی ادامه یافت و مردم خواستار تبعید فرزندان ظل السلطان شدند (روضاتی، ۱۳۸۸ ش، صص ۱۲۳-۱۲۴). اتحادیه علما نیز به عنوان اینکه این پیشامد لطمه شدیدی به عالم روحانیت زده است به صارم الدوله اعتراض کردند (دانشور علوی، ۱۳۳۵ ش، ص ۱۳). این حادثه که با انتقادات اخلاقی و تاریخی مواجه شد، تصویری از تعارضات رفتاری و ارزش‌های او را ارائه می‌دهد در حوزه فرهنگی، صارم الدوله پیش‌گام اجرای سیاست‌های اجتماعی رضاشاه بود و در حمایت از آموزش مدرن و مشارکت زنان در مسائل اجتماعی فعالیت می‌کرد (صفائی، ۱۳۵۵ ش، ص ۳۴۲). نظارت او بر بناهای مذهبی و آرامگاه‌ها، از جمله آرامگاه امام‌زاده شاه‌رضا، نشان‌دهنده اهتمام او به حفظ میراث فرهنگی و توسعه معماری اسلامی بود (افشار سیستانی، ۱۳۷۸ ش، ص ۱۳۲). زندگی سیاسی و فرهنگی صارم الدوله، با تمام پیچیدگی‌ها، زمینه را برای تأسیس و اداره مدرسه صارمیه فراهم کرد و اهمیت نهاد وقف در توسعه آموزش و تربیت نخبگان را به نمایش گذاشت.

۳. تاریخچه، کارکرد و اهمیت مدرسه صارمیه به عنوان یک مرکز آموزشی وقفی

در گفتمان مشروطه‌خواهی، تأکید بر آموزش عمومی و تشویق اهل علم -به عنوان یکی از ارکان توسعه و پیشرفت جامعه- بارها در مطبوعات مطرح شد؛ تاجایی که روزنامه ندای اسلام داشتن مکتب و مدرسه را اُس اساس ترقی و عاملی برای استیلای دولت دانست

(ندای اسلام، ش ۲۵، جمادی‌الثانی ۱۳۲۵، ص ۳). این جمله به‌وضوح نشان می‌دهد که در نگاه روشن‌فکران قاجاری، نهادهای آموزشی نه‌تنها به‌عنوان ابزاری فرهنگی بلکه به‌عنوان اساس و بنیاد ترقی و تمول ملت و دولت شناخته می‌شده‌اند. این نگرش، به‌طور مستقیم با فرایند نوسازی و تجدد - که در دوران قاجار و سپس پهلوی ادامه یافت - همخوانی داشت و در همین راستا، تلاش‌های بسیاری در جهت تأسیس و گسترش مدارس جدید و هم‌چنین ترویج علوم طبیعی در میان مردم انجام شد.

اهمیت این مدارس زمانی بیشتر نمایان شد که دولت، به‌دلایل مختلف، قادر نبود منابع و تسهیلات آموزشی را تأمین کند و ضرورت مشارکت افراد متمول و خیر برای ایجاد مدارس آشکار شد (اطلاعات، ش ۱۱۹۶، ۴ آذر ۱۳۰۹، ص ۱).

در این راستا، تأسیس مدارس خصوصی یا ملی، که هزینه تأسیس و اداره آن‌ها توسط افراد خیر یا هیئت‌های اختصاصی تأمین می‌شد، موجب امیدواری و رضایت جامعه بود. این مدارس تحت برنامه‌های وزارت معارف تدریس می‌کردند و نقشی مؤثر در توسعه آموزش و پرورش کشور ایفا کردند (ایران‌شهر، ش ۵، ۱۳۰۵/۰۵/۰۱، ص ۳۰۴). اگرچه مشروطیت تحولات سیاسی و اجتماعی مهمی به‌همراه داشت، ولی تغییرات در نظام معارف کشور محدود بود. با این حال، تلاش‌های پیشین نیکوکاران و واقفان ادامه یافت و زمینه گسترش آموزش را فراهم کرد (ترابی فارسانی، ۱۳۷۸، صص ۵-۶).

در این میان، نقش فردی مانند اکبر میرزا صارم‌الدوله بسیار برجسته بود. او با ایجاد مدرسه‌ای متوسطه در اصفهان و وقف املاک فراوان برای آن، بستر آموزش و تربیت نسل جدید را فراهم کرد. مدرسه صارمیه، علاوه بر ارتقاء سطح علمی در اصفهان، به‌عنوان نمونه‌ای ماندگار از مدارس وقفی و پایدار در تاریخ آموزش کشور شناخته می‌شود (ارمغان، ش ۵ و ۶، مرداد و شهریور ۱۳۰۰، ص ۲۰۷).

این اقدامات نشان می‌دهد که گسترش علوم جدید در دوره قاجار، با حمایت‌های نهادهای دولتی و خیران، به‌تدریج پایه‌گذاری و تثبیت شد (تاره، ۱۳۹۳، پاییز و زمستان، ص ۱۶۴). اهمیت مدرسه صارمیه نه‌تنها در تربیت علمی و اخلاقی دانش‌آموزان، بلکه در توسعه فرهنگی و اجتماعی جامعه آن دوره نیز آشکار است و نشان می‌دهد که نهاد وقف می‌تواند نقش کلیدی و پایداری در تأمین منابع آموزشی و ایجاد ساختارهای آموزشی مؤثر داشته باشد.

۴. نقش صارم‌الدوله در تأسیس مدرسه صارمیه اصفهان

در سال ۱۲۹۸ ش در تهران ۳۰ باب دبستان دولتی و چند باب دبیرستان سه‌کلاسه تشکیل شد؛ در شهرستان‌ها نیز اشخاص ذی‌علاقه درصدد تأسیس آموزشگاه برآمدند. از آن

جمله اکبر میرزا مسعود (صارم الدوله) بود که پس از مسافرت‌های طولانی در اروپا به وطن مراجعت کرده بود و در سال ۱۳۰۰ش که فقر علمی در اصفهان احساس می‌شد مدرسه متوسطه کاملی را تأسیس کرد (ایمانیه، ۱۳۵۵ش، ص ۲۰۲). برای این منظور، عمارتی ویژه همراه با میدان ورزشی ساخته شد و با وقف رقبات و تأمین لوازم آموزشی باکیفیت، بودجه بلندمدت مدرسه تضمین شد. در سال‌های آغازین تأسیس مدرسه، کسری بودجه را هم صارم الدوله شخصاً جبران می‌کرد. مدرسه تحت تولیت سردار محتشم بختیاری، با نظارت میرزا صادق خان انصاری و شاهزاده تیمور میرزا و مدیریت ضیاءالدین جناب اداره می‌شد (ساکما، ۲۹۷/۱۹۱۲۰؛ ایمانیه، ۱۳۵۵ش، ص ۲۰۲).

نماینده معارف اصفهان در زمان ساخت مدرسه، صادق انصاری بود و طی دوره تصدی مهدی ایرانی (۱۳۰۴ تا دی ماه ۱۳۰۶ شمسی)، کمک‌های مالی اضافی برای مدرسه فراهم شد (سال‌نامه معارف اصفهان، ۱۳۱۳-۱۳۱۴، صص ۱۴-۱۵). طبق وقف‌نامه اصلی، تمامیت و کلیت عمارت و زمین مدرسه صارمیه در باغ نو اصفهان وقف شد (آرشیو مرکزی اداره اوقاف و امور خیریه استان تهران، کد موقوفه: ۱۰۰۲۱۰۲۸). سند دیگری نشان می‌دهد که عمارت مدرسه و میدانی برای ورزش به مساحت حدود ۷۰۰۰ ذرع مربع بنا شد و برای تأمین مخارج دائمی آن رقباتی وقف و اثاثیه و لوازم آموزشی فراهم شد (ساکما، ۲۹۷/۱۹۱۲۰، ص ۲). مختاری در کتاب صارمیه بهشت جاوید و بیتا مهدی در مقاله‌اش با عنوان «معرفی مدرسه ماندگار شهر اصفهان»، محل مدرسه را خانه پدری صارم الدوله با باغ بزرگ جلوی آن ذکر می‌کنند (مختاری، بی‌تا، ص ۴۱؛ مهدی، ۱۴۰۱ش، بهار، ص ۱۰۳). اقدام صارم الدوله در تأسیس «مدرسه متوسطه اصفهان» اندکی پس از انزوای سیاسی او، می‌تواند بخشی از تلاش او برای بازسازی اعتبار اجتماعی‌اش و کاهش بدگمانی‌های جامعه به او تلقی شود. هرچند انگیزه‌های سیاسی او قابل بررسی است، ولی آثار مثبت این اقدام در ارتقای آموزش و پرورش اصفهان انکارناپذیر است و نشان‌دهنده اهتمام واقعی او به توسعه معارف و آموزش در دوران قاجار است (عسگرانی، ۱۳۹۸ش، ص ۱۹۶).

۵. تولیت و نحوه مدیریت مدرسه صارمیه

مدرسه صارمیه اصفهان طبق وقف‌نامه اصلی خود دارای ساختار مدیریتی دقیق و ضوابطی مشخص برای تولیت و نظارت بر عملکرد تولیت بود. طبق این وقف‌نامه، تولیت اعیان موقوفه هم‌زمان با حکومت اصفهان تعیین می‌شد و نظارت بر آن برعهده اکبر اولاد ذکور شاهزاده ظل‌السلطان مقیم در اصفهان بود. در این چارچوب، مدیر

مدرسه از میان افراد شایسته و مورد اعتماد انتخاب می‌شد و تمامی امور مالی و آموزشی تحت نظارت دقیق قرار داشت (آرشیو مرکزی سازمان اوقاف و امور خیریه استان تهران، ۱۴۰۲/۰۲/۲۸).

در آغاز تأسیس مدرسه متوسطه اصفهان، تولیت آن به عهده حکومت اصفهان و سردار محتشم غلام حسین خان بختیاری بود؛ سپس تولیت به سردار اشجع بختیاری واگذار شد و در سال‌های دوم و سوم، تولیت به محمود آقاخان انصاری (امیراقتدار) انتقال یافت؛ در این دوران، تشکیلات مدرسه به نظم و سامان خوبی رسید.

از این زمان به بعد، مدرسه متوسطه اصفهان از تمرکز ملیت و اقتدار سیاسی بهره‌مند شد و به رشد و پیشرفت خود ادامه داد. در سال چهارم، مسئولیت حکومتی اصفهان به غلام رضاخان امیر پنجه واگذار شد. در دوران ایشان، کلاس‌های مدرسه تکمیل شد و یک دوره متوسطه کامل برگزار شد. با وجود مشکلاتی همچون حذف دویست تومان کمک‌خرج و کسر عایدات قنات محمودیه به دلیل خشک‌سالی، کلاس‌های مدرسه به‌طور مستمر برگزار شد تا اینکه امتحانات پایان سال و تعطیلات تابستان فرارسید.

در اواخر سال ۱۳۰۴ ش، وضعیت مدرسه بهبود یافت و فاطمی وزیر معارف وقت، با تخصیص کمک‌خرج برای مدرسه، از تعطیلی آن جلوگیری کرد. پس‌از این، مدرسه متوسطه به فعالیت خود ادامه داد و دوره‌ای نوین را آغاز کرد. در اواسط سال ۱۳۰۵ ش، حکومت اصفهان به میرزا سلیمان خان میکده واگذار شد و ایشان به اداره مدرسه پرداخت. توجه ویژه ایشان به محاسبات مدرسه، موجب شد که شاهنده به نمایندگی از طرف ایشان مسئول رسیدگی به این امور شود.

در ابتدای سال ۱۳۰۶ ش، نصیرالملک به عنوان حاکم اصفهان منصوب شد و پس از مدت کوتاهی، میرزا نظام‌الدین خان حکمت (مشارالدوله) به عنوان کفیل وزارت معارف و حاکم اصفهان تعیین شد. در دوران تصدی ایشان، مدرسه متوسطه اصفهان به پیشرفت‌های چشمگیری دست یافت و برای بار دوم کلاس ششم راه‌اندازی شد که محصلان آن موفق شدند دیپلم متوسطه را اخذ کنند (ساکما، ۱۳۹۷/۱۹۱۲۰).

تولیت نصیرالملک، که خود به توسعه معارف علاقه‌مند بود، موجب شد تمامی امور موقوفات مدرسه تحت نظارت مستقیم اداره حکومتی قرار گیرد. عوائد موقوفات به مدرسه اختصاص یافت و منابع مالی آن پایدار شد؛ برای مثال، مستغلات میدان نقش جهان به مبلغ ۱۷۵۰ تومان اجاره داده شد و عایدات قنات محمودیه مستقیماً به مدرسه منتقل می‌شد تا تمامی آن عواید صرف امور آموزشی شود (ساکما، ۱۳۹۷/۲۱۶۷۵).

نامه‌ای مورخ ۲۷ آبان ۱۳۱۲ از مدیر مدرسه به حکومت اصفهان، درخواست تنظیم

اختیارنامه برای مدیر مدرسه را نشان می‌دهد. این اقدام، ضرورت هماهنگی نزدیک بین مدیریت مدرسه و تولیت موقوفه را برجسته می‌سازد و تأکید می‌کند که موقوفات نه تنها منابع مالی، بلکه ضمانت قانونی و حقوقی پیشبرد امور آموزشی را فراهم می‌کنند (ساکما، ۲۹۱/۹۶۸).

این نامه نشان می‌دهد که مدرسه صارمیه، به عنوان یکی از مدارس وقفی، برای پیشبرد امور حقوقی و مدیریت اسناد خود به همکاری و حمایت مقام تولیت نیازمند بوده است. درخواست تنظیم اختیارنامه، گویای وجود ساختار قانونی و بوروکراتیک منسجمی در اداره موقوفات در دوره پهلوی اول است و نشان می‌دهد که موقوفات علاوه بر تأمین منابع مالی، نقش مؤثری در تضمین حقوق و منافع مدارس ایفا می‌کرده‌اند. تعامل میان مدیر مدرسه و مقام تولیت، اهمیت وجود اختیارات تعریف شده و هماهنگی نزدیک با نهادهای تولیتی در مدیریت مدارس وقفی را روشن می‌سازد. متن کامل این نامه در پیوست ۱ ارائه شده است تا خوانندگان بتوانند جزئیات بیشتر آن را مشاهده کنند (ساکما، ۲۹۱/۹۶۸). به این ترتیب، ساختار مدیریتی مدرسه صارمیه، همراه با نقش فعال تولیت و هماهنگی با موقوفات، امکان بهره‌برداری مؤثر از منابع مالی و آموزشی را فراهم می‌کرد و نمونه‌ای شاخص از عملکرد نهاد وقف در آموزش و پرورش ایران معاصر را ارائه می‌داد.

۶. موقوفات مدرسه صارمیه و نقش آن‌ها در تأمین هزینه‌های مدرسه

موقوفات مدرسه صارمیه اصفهان یکی از مهم‌ترین منابع مالی این مدرسه بودند و از همان آغاز تأسیس، نقشی محوری در تأمین بودجه و فعالیت‌های آموزشی ایفا می‌کردند. در سال ۱۳۰۷ش، منابع مالی و امکانات دبیرستان شامل عمارت مدرسه و میدان ورزش، دكاكين و مستغلات اطراف میدان شاه، قنات محمودیه و طاحونه مائیه بود. علاوه بر این، مدرسه دارای اثاثیه و تجهیزات آموزشی مانند لابراتوار و کتابخانه با ۵۰۰ جلد کتاب بود (مختاری، بی‌تا، ص ۲۲). مجموع ارزش تقریبی این موقوفات حدود ۷۵۰۰۰ تومان بود. عایدات تقریبی دكاكين دور میدان شاه ۱۶۰۰ تومان بود و عایدات تقریبی قنات محمودیه و طاحونه مائیه ۱۴۰۰ تومان برآورد می‌شد که همراه با عواید داخلی مدرسه بودجه فعالیت‌های آموزشی را تأمین می‌کرد. در سال‌های اولیه تأسیس، کسری بودجه شخصاً توسط صارم الدوله پوشش داده می‌شد (ساکما، ۲۹۷/۱۹۱۲۰، ص ۲؛ پیوست ۲). وقف‌نامه مدرسه نشان‌دهنده اختصاص منابع متنوع برای تأمین هزینه‌های آموزشی است. طبق وقف‌نامه اصلی، صارم الدوله شش دانگ یک باب عمارت معینه واقع در باغ نو اصفهان و رشته قنات محمودیه و همگی یک درب باغ متصل به عمارت مرقومه را به انضمام کل شش دانگ طاحونه مائیه به عنوان موقوفه معرفی کرده است و دكاكين و

مستغلات مشخصی در اطراف میدان نقش جهان نیز به این موقوفات افزوده شده‌اند. براساس مفاد این وقف‌نامه، تمامی منافع حاصل از این موقوفات، پس از تأمین مخارج نگهداری، به مصارف مدرسه متوسطه مربوطه اختصاص یافته‌اند (ساکما، ۲۹۷/۲۱۶۷۵؛ آرشیو مرکزی اداره اوقاف و امور خیریه استان تهران، کد موقوفه: ۱۰۰۲۱۰۲۸؛ وقف‌نامه بدون شماره صفحه؛ پیوست ۳).

برای توسعه و عمران اصفهان، موقوفات مدرسه اجاره داده می‌شد. مهم‌ترین این موقوفات قنات محمودیه و آسیاب آبی متصل به آن و ۲۰۰ باب دکان و اتاق در اطراف میدان نقش جهان بود؛ که از این میان اجاره دکانین و مستغلات میدان نقش جهان مطابق صورت جزء علی حده که در سند به تفصیل آمده‌است: «در بخورشید: ۴ اطاق؛ قیصریه: ۶ دکان؛ اطاق‌های معموره: ۱۴۰ اطاق ...» برای مصارف مدرسه متوسطه (صارمیه) در نظر گرفته شده بود (آرشیو مرکزی اداره اوقاف و امور خیریه استان تهران، کد موقوفه: ۱۰۰۲۱۰۲۸). این حجم از سرمایه وقفی، مدرسه صارمیه را به بزرگ‌ترین موقوفه آموزشی اصفهان در آغاز قرن ۱۴ش بدل کرده بود و تضمینی برای اداره پایدار مدرسه فراهم آورده بود.

مستأجران موظف بودند مطابق نقشه مدرسه و زیر نظر نماینده آن، مغازه‌ها را بسازند و هزینه ساخت را از محل اجاره تأمین کنند. مشخصات فنی مغازه‌ها، شامل طول و عرض هر باب و امکان ایجاد مغازه‌های متصل، تعیین شده بود. پیشنهادهای اجاره از سوی افراد علاقه‌مند، به اداره حکومتی ارسال می‌شد و پس از بررسی، قرارداد با مستأجران منعقد می‌شد (ساکما، ۲۹۷/۱۹۱۲۰).

در ارتباط با موضوع پژوهش حاضر اینکه، مجموعه میدان نقش جهان پیش از آنکه درآمدش به مدرسه صارمیه اختصاص یابد، وقف‌نامه‌ای مستقل و کهن داشته‌است. پیشتر شاه‌عباس کبیر عایدات چهار بازار اطراف میدان نقش جهان را در سال ۱۰۱۷ق بر چهارده معصوم (ع) وقف کرده بود (هنرفر، ۱۳۵۰ش، تیر، ص ۳). براساس تصریح باستانی پاریزی، شاه‌عباس اول در وقف‌نامه میدان نقش جهان، پادشاهان پس از خود را به عنوان متولیان این موقوفه تعیین کرده‌است و بدین ترتیب، تولیت این موقوفات برای همیشه در اختیار حکومت باقی ماند:

«پادشاهان گرامی نژاد ایران را بعد از خود به تولیت این موقوفات معین نمود» (باستانی پاریزی، ۱۳۶۲ش، ص ۷۴). باتوجه به چنین پیشینه‌ای، تخصیص درآمد برخی از دکان‌ها و مستغلات پیرامون میدان نقش جهان به مدرسه صارمیه، در واقع نوعی تغییر در مسیر بهره‌برداری از موقوفه‌ای تاریخی به‌شمار می‌آمده‌است. از این رو، اشاره به وقفیت اولیه میدان نقش جهان برای فهم زمینه‌های حقوقی، اداری و تاریخی استفاده از این مستغلات در تأمین هزینه‌های مدرسه صارمیه ضروری به نظر رسید.

در سال ۱۳۰۷ ش، مستغلات وقفی اطراف میدان نقش جهان ثبت شد. (در سال ۱۳۰۷ ش، کلیه موقوفات مدرسه از عمارت، باغ ورزش، مستغلات میدان شاه، قنات محمودیه، طاحونه محمودیه، باغ محمودیه، وقف کتابخانه را با اسناد و مدارک لازمه (تحت مالکیت صارم الدوله) به ثبت اداره ثبت اسناد رسانید) (ساکما، ۱۹۱۲۰/۲۹۷۰، نک پیوست ۴) و هیچ گونه اعتراضی از سوی بلدیۀ اصفهان انجام نشد. برای هماهنگی میان نیازهای شهری و بهره‌برداری از موقوفات، قراردادی ۹۰ ساله میان متولیان مدرسه و بلدیۀ منعقد شد که شامل پرداخت مال‌الصلح ماهانه ۲۵۰۰ ریال و تعهد بلدیۀ به بازسازی و نگهداری غرفات بود. پس از پایان مدت قرارداد، یا عواید به مدرسه بازگردانده می‌شد و یا املاک قیمت‌گذاری می‌شد و به مدرسه تحویل داده می‌شد. این تعامل نمونه‌ای از بهره‌گیری هم‌زمان از موقوفات برای تأمین هزینه‌های آموزشی و توسعه شهری بود (ساکما، ۱۴۴۰/۳۱۰/۱، اطلاعات، ش ۲۰۵۵، ۱ آذر ۱۳۱۲، ص ۲).

مستندات تاریخی نشان می‌دهند که شهرداری اصفهان تا آبان ۱۳۱۶ پرداخت‌های مربوط به اجاره را به‌طور منظم انجام می‌داده‌است؛ ولی در آذر همان سال، پس از استعلام از وزارت داخله، از ادامه پرداخت خودداری می‌کند. رئیس معارف و اوقاف اصفهان بر قانونی بودن قرارداد تأکید کرد و خواستار حل مشکل شد. قرارداد اجاره تصریح می‌کرد که در صورت تأخیر بیش از سه ماه، شهرداری موظف به پرداخت ۵٪ جریمه است و تمامی هزینه‌های نگهداری و مالیات بر عهده شهرداری است. این اسناد نشان می‌دهند که درآمدهای وقفی نقشی حیاتی در تأمین منابع مالی و حفظ زیرساخت‌های آموزشی و شهری داشته‌اند (ساکما، ۱۳۸۹/۲۵۰).

نامه‌ای از مدیر مدرسه به اداره بلدیۀ در تاریخ ۱۳۱۲/۱۲/۲۶ نیز نشان می‌دهد که تنظیم اجاره‌نامه‌ها و تصفیه حساب مستأجران تحت نظارت دقیق مدرسه انجام می‌شده‌است و متولیان نقش نظارتی و حقوقی مؤثری در حفظ موقوفات و منافع مدرسه داشته‌اند (ساکما، ۱۳۹۱/۹۶۸). متن این اسناد روشن می‌کند که موقوفات مدرسه صارمیه نه تنها منابع مالی پایداری برای آموزش فراهم می‌کردند، بلکه با هماهنگی نهادی میان تولید، مدرسه و ارگان‌های شهری، به حفظ و توسعه زیرساخت‌های آموزشی و شهری نیز کمک می‌کردند. این ساختار نشان‌دهنده اهمیت اقتصادی، اجتماعی و حقوقی موقوفات در تضمین پایداری و کارآمدی نهادهای آموزشی وقفی در ایران معاصر است.

۷. چالش‌های مالی و مدیریتی وقف در مدرسه صارمیه

از ابتدای وقف مستغلات اطراف میدان نقش جهان برای تأمین هزینه‌های مدرسه متوسطه اصفهان، مسائل مالی و مدیریتی قابل توجهی پدید آمد. برخی جراید و افراد نگران حفظ هویت تاریخی اصفهان، به تغییر مالکیت میدان نقش جهان - که در دوره قاجار جزو

خالصه شاهزادگان بود- اعتراض کردند. نورالدین مجلسی، مدیر روزنامه انجمن بلدیة فرج بعداز شدت و عضو انجمن بلدیة، در گزارشی نوشت:

«بگویند بدانیم میدان، که از عمارات دولتی است، چگونه صاحب پیدا کرده است؟ ... شاهزاده فریدون میرزا پسر ظل السلطان است و در مملکت هرج و مرج یک قطعه میدان را تصرف کرده ...» (انجمن بلدیة فرج بعداز شدت، ش ۵، رمضان ۱۳۲۵).

شریف همایون، شهردار اصفهان، نیز بیان می کند که صارم الدوله با صدور فرمان محرمانه به نام خالصة و اقدام به تعمیرات میدان، درصدد تصرف آن بود و این اقدامات موجب تغییر در شکل و بافت تاریخی میدان شد (شریف همایون، ۱۳۹۳ ش، ص ۱۰۱).

در مکاتبات داخلی، حسین کی استوان در پاسخ به پرسش مدیر مالیة، وضعیت ابنیه میدان شاه را توضیح داد و تأکید کرد که این میدان از آثار شاه عباس کبیر است و هرگونه اقدام برای بهره برداری از آن باید با هماهنگی اداره مالیة انجام شود. در پی این بحران ها، صارم الدوله برای تأسیس مدرسه متوسطة به اصفهان آمد و زمین مدنظر را وقف این مدرسه کرد؛ باین حال، هیچ کس جرئت نداشت این اقدام را برای عموم رسانه ای کند (بهارستان نوبخت، ش ۱۳، ۲۱ ذی القعدة ۱۳۴۱).

انتشار اخبار متضاد در مطبوعات و مناقشه بر سر مالکیت میدان، پیامدهای مستقیمی برای مدرسه صارمیه داشت. اگرچه وقف این املاک به عنوان اقدامی پایدار برای تأمین هزینه های آموزشی محسوب می شد، ولی با افزایش اعتراضات، برخی نهادهای دولتی در تخصیص عواید حاصل از این موقوفات به مدرسه تأخیر کردند. مستأجران مغازه های وقفی نیز به علت این ابهامات در پرداخت اجاره ها تعلل کردند؛ که این مسئله بحران مالی مدرسه را تشدید کرد.

در سال های بعد، اختلافاتی نیز بر سر پرداخت مال الصلح ۹۰ ساله دکانین و غرفات میدان نقش جهان به وجود آمد. شهرداری، به دلیل تأخیر در تصویب مقامات عالی، از پرداخت خودداری کرد و این امر موجب اختلال در مدیریت مالی مدرسه شد (ساکما، ۲۷۴۱/۲۹۱). در متن نامه ای از طرف رئیس معارف و اوقاف اصفهان به اداره حکومتی اصفهان مورخ ۱۳۱۲/۹/۶ متن شکوائیه عده ای از مستأجران دکان های میدان شاه -موقوفه مدرسه متوسطه صارمیه- آمده است:

«به عرض می رسانم در موضوع مستغلات واقعه در میدان نقش جهان -موقوفه مدرسه صارمیه اصفهان- چند روز است از طرف اداره بلدیة مزاحم اینجانبان مستأجرین مستغلات مزبور شده اند و درصدد خرابی آن [هستند] و مقداری هم تابه حال خرابی نموده اند و مبالغی را از بابت گرد و خاشاک و خرابی به ماها صدمه وارد شده است و بدیهی

است این مستأجرین محاسبات با مردم داشته و چنانچه دست به خرابی نمایند، مطالبات ما از میان خواهد رفت و هم مبالغی پیش‌کرایه داده [ایم] و طلبکار هستیم و مدتی به اجاره ماها باقی است. تقاضا مندم [یم] تکلیف این مستأجرین را معلوم فرمایید که زائد بر این دچار اشکالات نشویم و خسارت زیاد بر این، به این ضعیف کسبه وارد نگردد» (ساکما، ۲۹۱/۹۶۸)

در این سند، مستأجران دکان‌های میدان نقش جهان -موقوفه مدرسه صارمیه- از خسارت‌هایی که از سوی اداره بلدی به مغازه‌ها وارد شده و باعث خرابی‌های مختلف شده‌است شکایت کرده‌اند. آن‌ها به این نکته اشاره دارند که این خرابی‌ها به ضرر کسب و کار آن‌ها تمام شده‌است و باعث از بین رفتن مطالبات مالی‌شان خواهد شد. مستأجران هم‌چنین به مبالغی که قبلاً برای کرایه پیش‌پرداخت کرده بودند و به درخواست‌هایشان برای جبران خسارت اشاره می‌کنند. در این نامه، مستأجران خواستار مداخله و تصمیم‌گیری مسئولان در جهت جلوگیری از خسارت‌های بیشتر و روشن شدن وضعیت اجاره خود هستند. این سند نشان‌دهنده مشکلات اجرایی در تعاملات میان اداره معارف، اوقاف و اداره بلدی است که به‌طور مستقیم بر درآمد موقوفات و منافع مستأجران تأثیر گذاشته‌است. از آنجاکه مغازه‌ها به‌عنوان یکی از منابع مالی مدرسه صارمیه قادر نبودند اجاره‌های خود را تأمین کنند، درآمد‌های مدرسه کاهش یافت و مشکلاتی برای مدرسه ایجاد شد؛ به‌ویژه در تأمین هزینه‌های جاری مانند حقوق معلمان، خرید مواد آموزشی و نگهداری از ساختمان‌ها.

مدیریت مدرسه در این شرایط مجبور بود منابع محدود را با سیاست‌های مالی و اداری هوشمندانه هدایت کند تا از تعطیلی مدرسه جلوگیری شود. در همین راستا، ضیاءالدین جناب، مدیر مدرسه، در نامه‌ای مورخ ۲۱ مرداد ۱۳۱۴ به ریاست معارف و اوقاف، مشکلات مالی و اداری مدرسه را تشریح کرد. او اشاره داشت که مفاد وقف‌نامه رعایت نشده‌است و مشکلات شامل حقوق معوقه معلمان، بدهی مالیاتی، هزینه تعمیرات و کسری بودجه ماهانه است. او پیشنهاد داد تا اداره معارف دخل و خرج مدرسه را مستقیماً برعهده گیرد (ساکما، ۲۹۷/۱۹۹۳۲). با وجود نقش مدیریتی مدرسه برای تنظیم اجاره‌نامه‌ها و روشن کردن وضعیت مستأجران، متن سندی که در ادامه آورده می‌شود نشان می‌دهد که اداره بلدی مزاحمت‌هایی برای مستأجران دکانین و مستغلات وقفی اطراف میدان نقش جهان ایجاد می‌کرده‌است.

برای جبران کمبود منابع، در سندی مورخ ۱۲ شهریور ۱۳۰۴، درآمدی از محل فروش تریاک برای تأمین مالی مدارس اصفهان، از جمله مدرسه صارمیه، تخصیص داده شد. صارم الدوله و اعضای اتحادیه تجار این قرارداد را امضا کردند و این کار نقش محوری صارم الدوله در حمایت از مدارس را نشان داد (ساکما، ۲۹۷/۳۴۱۳۸)

در ادامه و برای حل مشکلات مالی مدارس اصفهان، به‌ویژه مدرسه متوسطه (صارمیه)، درخواست‌هایی به وزارت معارف و سایر نهادهای دولتی ارسال شد تا کمک‌های مالی به‌موقع و در زمان مقرر پرداخت شود. یکی از این درخواست‌ها، به‌ویژه در سال ۱۳۰۵ ش از طرف رئیس معارف اصفهان، به‌وضوح بیان می‌کند که معلمان مدرسه پس از یک سال، هنوز هیچ اعانه‌ای از دولت دریافت نکرده‌اند و این تأخیر در پرداخت باعث به‌وجود آمدن مشکلات جدی برای مدرسه شده‌است. در ادامه، در تاریخ ۲۸ فروردین ۱۳۰۵، رئیس معارف اصفهان نامه‌ای به وزارت معارف درخواست کرد که مبلغ یک‌هزار و دویست تومان، که به‌عنوان اعانه مدرسه توسط مجلس شورای ملی تصویب شده‌است، هرچه سریع‌تر پرداخت شود تا از انحلال مدرسه جلوگیری شود. در ادامه مشکلات مالی مدرسه متوسطه اصفهان (صارمیه)، حکومت اصفهان در مراسله‌ای به وزارت معارف در تاریخ ۳۱ اردیبهشت ۱۳۰۵ اعلام کرد که مدرسه به‌دلیل مطابقت‌نداشتن درآمد و هزینه‌ها، به‌شدت در معرض انحلال قرار گرفته‌است. این مراسله هم‌چنین اشاره می‌کند که با تلاش‌ها و اقدامات افراد علاقه‌مند به مدرسه مبلغ هزار و دویست تومان از طرف مجلس شورای ملی برای کمک به تأمین هزینه‌های مدرسه تخصیص یافته‌است. در این نامه تصریح شده‌است که اگر پرداخت این کمک به‌تعمیق بیفتد، اختلالات جدی در عملکرد مدرسه ایجاد خواهد شد (ساکما، ۱۳۸/۳۴۲۹۷).

نامه‌ای دیگر از کفیل مدرسه به حکومت اصفهان نیز از دستور اداره بلدی برای رنگ‌آمیزی درب مغازه‌های موقوفه انتقاد می‌کند و درخواست می‌کند که این اقدامات تا اطلاع ثانوی متوقف شود؛ زیرا وضعیت مالی موقوفات اجازه هزینه‌های اضافی را نمی‌دهد (ساکما، ۳۳۴۴/۲۹۱). چنین پیگیری‌هایی از طرف امنای مدرسه، تاحدودی توانست بار مشکلات مالی مدرسه را کاهش دهد.

در ادامه برای روشن‌شدن وضعیت مدرسه صارمیه و نتایج به‌دست آمده برای حل مشکلات مالی این مدرسه، احصائیه مختصری از سال‌های ۱۳۰۸-۱۳۱۴ ش ارائه می‌شود.

در احصائیه مدرسه صارمیه از آخر سال تحصیلی ۱۳۰۸-۱۳۰۹ ش آمده‌است که در قسمت متوسطه پایه اول ۲۸ شاگرد، پایه دوم ۳۳ شاگرد، پایه سوم ۴۲ شاگرد، پایه چهارم ۲۶ شاگرد، پایه پنجم ۱۷ شاگرد، و پایه ششم ۸ شاگرد داشته و مجموع دانش‌آموزان ذکور این مدرسه ۱۵۴ نفر و تعداد معلمان مدرسه ۱۰ نفر بوده‌است (وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه، قوانین و مقررات تا آخر اسفند ۱۳۰۹-احصائیه سال ۱۳۰۸-۱۳۰۹، ص ۶۹). احصائیه مدرسه متوسطه از آخر سال تحصیلی ۱۳۱۰-۱۳۱۱ ش آمار زیر را ارائه می‌دهد: کلاس اول متوسطه ۲۲ نفر، کلاس دوم متوسطه ۱۷ نفر، کلاس سوم متوسطه ۲۳ نفر، کلاس چهارم متوسطه ۵۲ نفر، کلاس پنجم متوسطه ندارد، کلاس ششم متوسطه ندارد و در مجموع ۱۱۴ نفر دانش‌آموز و در این سال

۲۰ نفر معلم دارد (وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه سالنامه ۱۳۱۰-۱۳۱۱، قسمت اول احصائیه مدارس در آخر سال تحصیلی ۱۳۱۰-۱۳۱۱، ص ۱۰). طبق احصائیه دبیرستان صارمیه در پایان سال تحصیلی ۱۳۱۲-۱۳۱۳ و ۱۳۱۳-۱۳۱۴ ش عدّه کلاس ها ۶ عدد است. در سال ۱۳۱۲-۱۳۱۳ ش، عدّه شاگردان پسر ۲۴۲ نفر، و در سال ۱۳۱۳-۱۳۱۴ ش، تعداد شاگردان ۲۳۰ نفر است؛ تعداد قبول شدگان در سال ۱۳۱۲-۱۳۱۳ ش، در مجموع ۱۵ نفر، و تعداد قبول شدگان در سال ۱۳۱۳-۱۳۱۴ ش، در مجموع ۲۰ نفر است و تعداد دبیران در سال ۱۳۱۲-۱۳۱۳ ش، (دبیران مرد ۱۸ نفر)، و تعداد دبیران (مرد) در سال ۱۳۱۳-۱۳۱۴ ش، (۱۳ نفر) است (وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه اداره کل انطباعات دایره احصائیه سالنامه و احصائیه ۱۳۱۲-۱۳۱۳ و ۱۳۱۳-۱۳۱۴، قسمت دوم فصل اول احصائیه تعلیماتی ۱۳۱۲-۱۳۱۳ و ۱۳۱۳-۱۳۱۴، ص ۷). آمار و ارقام ذکر شده مدرسه طی سالهای متمادی، حاکی از نوسانات مداوم ولی همراه با رشد تدریجی است. هم چنین استفاده از موقوفات برای تأمین هزینه های آموزشی و هم زمان، حفظ زیرساخت های شهری لازم نمونه ای از هم زیستی سنت و مدرنیته در اصفهان بوده است؛ شهری که تلاش کرده است تا همواره بین توسعه آموزش مدرن و حفظ هویت تاریخی خود توازن برقرار کند (معتدلی، ۱۳۸۶، ص ۱).

در نهایت می توان گفت طبق تحلیل اسناد تعامل میان نهادهای شهری، اداری و متولیان موقوفات نقش کلیدی در موفقیت مدیریت مدرسه داشته است. برای نمونه، هم زمان با بازسازی میدان نقش جهان توسط بلدیّه، متولیان موقوفات موظف بودند از حقوق مدرسه حفاظت کنند و در عین حال، با اجرای پروژه های عمرانی شهری هماهنگ شوند. این مسئله نمونه ای از چالش مدیریت منابع وقفی در زمان تحولات شهری و اقتصادی به شمار می رود. از سوی دیگر تجربه مدرسه صارمیه نشان می دهد که حتی با وجود وقف های بلند مدت و منابع مالی مشخص، پایداری مدارس نوین به شدت به ثبات سیاسی، حمایت نهادی و هماهنگی با ساختارهای شهری و دولتی وابسته است. این امر اهمیت تدوین مقررات روشن و ایجاد ضمانت های اجرایی برای مدیریت موقوفات را برجسته می کند و می تواند درس های ارزشمندی برای مدیریت مؤسسات آموزشی وقفی در ایران معاصر ارائه دهد. در حقیقت مدرسه صارمیه با آغاز فعالیت خود در اواخر دوره قاجار و ادامه نقش آفرینی در دوره های بعدی به نمادی از گذار از نظام آموزشی سنتی به ساختار نوین تبدیل شد و نشان داد که چگونه واقفان سنتی توانستند با ابزار وقف، خود را با شرایط مدرن سازی آموزش تطبیق دهند. حجم گسترده رقبات و دقت در تنظیم شروط، جایگاه این مدرسه را به عنوان مهم ترین مدرسه وقفی اصفهان تثبیت کرد و آن را به یکی از نمونه های شاخص پیوند وقف و نهاد دولت در گسترش آموزش نوین بدل کرد.

۸. نتیجه‌گیری

بررسی وقف در مدرسه صارمیه نشان داد که نهاد وقف در ایران دوره قاجار و سال‌های آغازین پهلوی اول نه تنها سازوکاری دینی برای تأمین معاش نهادهای مذهبی بوده است، بلکه در مقام ابزار مالی و مدیریتی کارآمدی برای ایجاد و تداوم مدارس نوین نیز عمل کرده است. اقدام اکبر میرزا صارم‌الدوله در تأسیس مدرسه متوسطه و وقف دکاکین میدان نقش جهان برای تأمین هزینه‌های آن، نمونه‌ای گویا از تلاقی نیت اصلاح طلبانه، منطق اقتصادی وقف، و تحولات آموزشی در این دوره است. این اقدام در ظاهر می‌توانست منبعی پایدار برای اداره مدرسه فراهم کند؛ ولی در عمل فقط طی چند سال نخست، بخشی از مخارج مدرسه را پوشش داد و چنانچه اسناد آرشیوی نشان می‌دهد نظام ایدئال مذکور، در مرحله عمل با موانع ساختاری و اداری متعددی مواجه شد. مناقشه بر سر مالکیت میدان نقش جهان، اعتراض جراید به نحوه تصرف املاک، مداخلات اداره بلدیة در اجرای طرح بازسازی میدان، و اختلافات مالی میان وزارت معارف، اداره مالیه و بلدیة، همگی سبب شدند که وقف‌نامه صارمیه از مسیر اصلی خود فاصله بگیرد. این کشمکش‌ها نشان داد که وقف، زمانی که با سیاست، مالکیت‌های عمومی و تحولات شهری گره می‌خورد، از نظام سنتی خودگردان خارج می‌شود و وارد عرصه‌ای از تعارض منافع می‌شود؛ عرصه‌ای که در آن تحقق اراده واقف همواره تضمین شده نیست.

نکته مهم‌تر آن که بحران مالی مدرسه -از بدهی‌های متعدد تا عقب‌افتادن حقوق کارکنان و نیاز به کمک‌های اضطراری از محل عواید تریاک- بیانگر این واقعیت است که وقف، بدون سازوکارهای دقیق نظارت، ثبت، اجرای حقوقی و تعامل منظم با نهادهای دولتی، قابلیت پایداری مالی خود را از دست می‌دهد. از همین زاویه، مطالعه مدرسه صارمیه به ما اجازه می‌دهد تا نهاد وقف را نه فقط در بستر دینی آن، بلکه به عنوان نظام اقتصادی-اداری حساس و شکننده‌ای در برابر مداخلات شهری و سیاسی، تحلیل کنیم.

یافته‌های این پژوهش همچنین نشان می‌دهد که ضعف در هماهنگی میان وزارت معارف، اداره اوقاف، بلدیة و مالیه، مهم‌ترین عامل در ناکارآمدی وقف صارمیه بوده است. در نتیجه، می‌توان گفت که کارکرد وقف در مدارس نوین ایران، بیش از آن که به حجم موقوفات وابسته باشد، به کیفیت مدیریت و ثبات نهادی مرتبط است. این نکته می‌تواند برای سیاست‌گذاری آموزشی و احیای موقوفات آموزشی در دوره کنونی نیز آموزنده باشد.

در نهایت، مطالعه موردی مدرسه صارمیه اصفهان تصویری روشن از قابلیت‌ها و آسیب‌پذیری‌های وقف در فرایند نوسازی آموزشی ایران ارائه می‌دهد. پژوهش حاضر تأکید می‌کند که بهره‌برداری مؤثر از موقوفات آموزشی نیازمند شفافیت مالی، تضمین

اجرای وقف‌نامه، وحدت مدیریتی و پرهیز از مداخلات سیاسی و شهری است. بازخوانی تجربه تاریخی صارمیه نشان می‌دهد که اگر این سازوکارها فراهم شود، وقف هم‌چنان می‌تواند یکی از پایدارترین منابع توسعه آموزش در ایران باشد.

منبع

آرشیو سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)
۲۹۷/۱۹۹۳۲؛ ۲۹۷/۲۱۶۷۵؛ ۲۹۷/۱۹۱۲۰؛ ۲۹۷/۳۴۱۳۸؛ ۲۹۱/۳۳۴۴؛ ۲۹۱/۲۷۴۱؛ ۲۹۱/۹۶۸؛ ۲۵۰/۴۸۹۹
۳۱۰/۱۴۴۰۱.
آرشیو مرکزی سازمان اوقاف و امور خیریه: کد موقوفه: ۱۰۰۲۱۰۲۸.

کتاب

آنه، کلود. (۱۳۷۰). سفرنامه کلود آنه: گل‌های سرخ اصفهان (ایران با اتومبیل). (فضل‌الله جلوه، مترجم). بی‌جا: روایت.
اسپاروی، ویلفرید. (۱۳۶۹). *فرزندان دریاری ایران*. (محمدحسین آریا لریستانی، مترجم). تهران: قلم.
افشار سیستانی، ایرج. (۱۳۷۸). *شناخت استان اصفهان: مجموعه‌ای از تاریخ، جغرافیا، آثار باستانی ...*. تهران: هیرمند.
ایمانیه، مجتبی. (۱۳۵۵). *تاریخ فرهنگ اصفهان: مراکز تعلیم از صدر اسلام تاکنون*. اصفهان: دانشگاه اصفهان.
باستانی پاریزی، محمدابراهیم. (۱۳۶۲). *سیاست و اقتصاد عصر صفوی*. تهران: صفی‌علی‌شاه.
بامداد، مهدی (بی‌تا). *شرح حال رجال ایران در قرن ۱۲ و ۱۳ و ۱۴ هجری*. (ج ۴). تهران: زوار.
تراپی فارسانی، سهیلا. (۱۳۷۸). *اسنادی از مدارس دختران: از مشروطه تا پهلوی*. تهران: سازمان اسناد ملی ایران.
جعفرقلی خان امیربهادر. (۱۳۷۲). *خاطرات سردار اسعد بختیاری*. (ایرج افشار، کوشش گر). بی‌جا: اساطیر.
دانشور علوی، نورالله. (۱۳۳۵). *تاریخ مشروطه ایران و جنبش وطن پرستان اصفهان و بختیاری*. تهران: دانش روضاتی، احمد. (۱۳۸۸). *معین‌الاسلام و فرهنگ معاصر اصفهان*. اصفهان: کانون پژوهش.
سیدبنکدار، سیدمسعود. (۱۳۹۸). *تاریخ تحولات سیاسی اجتماعی شهر اصفهان در دوره پهلوی اول*. اصفهان: سازمان فرهنگی، اجتماعی و ورزشی شهرداری اصفهان.
شریف‌همایون، سید محمود. (۱۳۹۳). *خاطرات شریف‌همایون*. قم: مجمع ذخائر اسلامی.
صفائی، ابراهیم. (۱۳۵۵). *رضاشاه کبیر در آئینه خاطرات*. تهران: اداره کل نگارش وزارت فرهنگ و هنر.
عسگرانی، محمدرضا. (۱۳۹۸). *فرهنگ و فرهنگیان اصفهان: تاریخچه تأسیس آموزش و پرورش و مدارس*

جدید در اصفهان سال ۱۲۹۸-۱۳۹۸ شمسی. اصفهان: چشمه آفرینش.

کحالزاده، میرزا ابوالقاسم خان. (۱۳۷۰). دیده‌ها و شنیده‌ها: خاطرات میرزا ابوالقاسم خان کحالزاده منشی سفارت امپراتوری آلمان در ایران درباره مشکلات ایران در جنگ بین‌المللی ۱۹۱۴-۱۹۱۸. (مرتضی کامران، کوشش گر). تهران: البرز.

مختاری، خدایار. (بی تا). صارمیه بهشت جاوید. اصفهان: کنکاش.

مرسل‌وند، حسن. (۱۳۷۵). زندگی‌نامه رجال و مشاهیر ایران. (ج ۵). بی جا: الهام.

معمودی، اسفندیار. (۱۳۸۶). اصفهان: مدارس نوین و مفاخر آن. اصفهان: سازمان فرهنگی اجتماعی شهرداری.

مهدوی، سید مصلح‌الدین. (۱۳۶۷). تاریخ علمی و اجتماعی اصفهان در دو قرن اخیر (بیان سبب الهادیه فی ذکر اعقاب صاحب‌الهدایه). (ج ۲). قم: الهادیه.

نورائی، مرتضی؛ افق‌ری، محمد. (۱۴۰۲). گزیده اسناد انتخابات مجلس شورای ملی در اصفهان. اصفهان: جهاد دانشگاهی.

مقاله

تاره، مسعود. (پاییز و زمستان ۱۳۹۳). «شیوه نوین آموزش ابتدایی در دوره قاجار». تاریخ علم، دوره ۱۲، شماره ۲، صص ۱۶۳-۱۷۲.

مهدی، بیتا. (بهار ۱۴۰۱). «معرفی مدرسه ماندگار شهر اصفهان (دبیرستان ماندگار صارمیه)». گنجینه دارالفنون، سال ۵، شماره ۱۷، صص ۱۰۱-۱۰۵.

هنرفر، لطف‌الله. (تیر ۱۳۵۰). «میدان نقش جهان اصفهان». هنر و مردم، (شماره ۱۰۵)، صص ۲-۲۸.

روزنامه

ارشاد، ش ۴۰، (۲ جمادی‌الاولی ۱۳۳۴).

ارمغان، ش ۵ و ۶، (مرداد و شهریور ماه ۱۳۰۰).

اصفهان، ش ۳۵۶۱، (دوشنبه ۱۰ آذر ۱۳۵۴).

اطلاعات، ش ۱۹۶، (۴ آذر ۱۳۰۹).

اطلاعات، ش ۲۰۵۵، (۱۱ آذر ۱۳۱۲).

اقدام، ش ۵۴۷، (۲۵ ذی‌الحجه الحرام/۲۴ خرداد ۱۳۰۷).

اقدام، ش ۶۱۱، (۲۷ ربیع‌الاول ۱۳۰۷/۲۱ شهریور ۱۳۰۷).

امیری پری، فاطمه. «زندگی سیاسی صارم‌الدوله». جام جم (ایام: ویژه تاریخ معاصر)، شماره ۶۶، (پنجشنبه ۱۸ فروردین ۱۳۹۰).

- انجمن بلدیہ فرج بعد از شدت، ش ۵، (رمضان ۱۳۲۵).
ایران شهر، ش ۵، (۱۳۰۵/۰۵/۰۱).
بهارستان نوبخت، ش ۱۳، (۲۱ ذی القعدة ۱۳۴۱).
سالنامه معارف اصفهان، سال تحصیلی ۱۳۱۳-۱۳۱۴.
کار، س ۱، ش ۱۹، (۹ رمضان ۱۳۴۱/۷ تیر ۱۳۰۲).
ندای اسلام، س ۱، ش ۲۵، جمادی الثانی ۱۳۲۵.
وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه اداره کل انطباعات دایره احصائیه. (سالنامه و احصائیه ۱۳۱۲-۱۳۱۳ و ۱۳۱۳-۱۳۱۴). «قسمت دوم فصل اول احصائیه تعلیماتی ۱۳۱۲-۱۳۱۳ و ۱۳۱۳-۱۳۱۴».
وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه. (سالنامه ۱۳۱۰-۱۳۱۱). «قسمت اول احصائیه مدارس در آخر سال تحصیلی ۱۳۱۰-۱۳۱۱».
وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه. (قوانین و مقررات تا آخر اسفند ۱۳۰۹). «احصائیه سال ۱۳۰۸-۱۳۰۹».

English translation of references

Archival documents

- Ārshiv-e Markazi-ye Sāzmān-e Owqāf va Omur-e Xeyriyeh (Awqaf and Charity Affairs Organization of Iran): Endowment Code: 10021028. [In Persian]
ārshiv-e Sāzemān-e Asnād va Ketābxāneh-ye Melli-ye Irān (Sākmā) (National Library and Archives Organization of Iran):
250/4899; 291/968; 291/2741; 291/3344; 297/19120; 297/21675; 297/34138; 297/19932; 310/14401. [In Persian]

Books

- Afshar Sistani, Iraj. (1378/1999). “*Šenāxt-e Ostān-e Esfahān: Majmu’e-ee az tārix, joqrāfiyā, āsār-e bāstāni ...*” (A Collection of history, geography, antiquities...). Tehran: Hirmand. [In Persian]
Anet, Claude. (1370/1991). “*Safarnāme-ye Claude Āne: Gol-hā-ye sorx-e Esfahān (Iran bā otomobil)*” (Les roses d’Ispahan la Perse en automobile) [Claude Anet’s travelogue: The red flowers of Isfahan (Iran by automobile)]. Translated by Fazlollah Jelveh. [n. p.]: Revāyat. [In Persian]

- Asgarani, Mohammadreza. (1398/2019). *“Farhang va Farhangiyān-e Esfahān: Tarīx-e ta’sis-e Āmuzeš va Parvareš va madāres-e jadid dar Esfahān sāl-e 1298 – 1398 SH”* (Culture and educators of Isfahan: The history of the establishment of education and new schools in Isfahan in 1298-1398 SH / 1919 – 2019 AD). Esfahān: Češme-ye Āfarineš. [In Persian]
- Bamdad, Mehdi. (n. d.). *“Šarh-e hāl-e rejāl-e Irān dar qarn 12 va 13 va 14 Hejri”* (The history of powerful political men of Iran) (vol. 4). Tehran: Zovvār. [In Persian]
- Bastani Parizi, Mohammad Ebrahim. (1362/1983). *“Siyāsāt va eqtesād-e ‘asr-e Safavi”* (Policy and economy in Safavid era). Tehran: Safi Ališāh. [In Persian]
- Daneshvar Alavi, Nurollah. (1335/1956). *“Tārix-e mašrute-ye Irān v jonbeš-e vatan-parastān-e Esfahān va Baxtiyāri”* (Constitutional history of Iran and the patriotic movement of Isfahan and Bakhtiari. Tehran: Dāneš. [In Persian]
- Imanieh, Mojtaba. (1355/1976). *“Tārix-e farhang-e Esfahan: Markaz-e ta’lim az sadr-e Eslam ta konun”* (History of Isfahan culture: Educational centers from the early Islamic period to the present). Esfahān: Dānešgāh-e Esfahān (University of Isfahan). [In Persian]
- Jafarqoli Khan Amir Bahador. (1372/1993). *“Xāterāt-e Sardār As’ad Baxtiyāri”* (Memoirs of Sardar Asad Bakhtiari). Edited by Iraj Afshar. [n. p.]: Asātir. [In Persian]
- Kahalzadeh, Mirza Abolghasem Khan. (1370/1991). *“Dīdeh-hā va šenide-hā: Xāterāt-e Mirzā Abolqāsem Xān-e Kahālzādeh monšī-ye Sefārat-e Emperāturi-ye Ālmān dar Irān darbāre-ye moškelāt-e Irān dar jang-e beyn-ol-melali 1914-1918”* (The memoirs of Mirza Abolqasim Khan Kahalzadeh, secretary of the German Empire embassy in Iran, about the problems of Iran in the international war of 1914-1918). Edited by Morteza Kamran. Tehran: Alborz. [In Persian]
- Mahdavi, Seyyed Mosleh al-Din. (1367/1988). *“Tārix-e ‘elmi va ejtema’ee-ye Esfahān dar do qarn-e axir”* (The scientific and social history of Isfahan in the last two centuries) (vol. 2). Qom: Al-Hedāyeh. [In Persian]
- Mokhtari, Khodayar. (n. d.). *“Saremiyeh behesht-e javid”* (Saremieh: The eternal paradise). Esfahān: Kankāš. [In Persian]

- Morsalvand, Hassan. (1375/1996). *“Zendegi-nāme-ye rejāl va mašāhir”* (The biographies of the renowned and celebrated figures). [n. p.]: Elhām. [In Persian]
- Motamedi, Esfandiar. (1386/2007). *“Esfahān: Madāres-e novīn va mafāxer-e ān”* (Esfahan: Modern schools and their honors. Esfahān: Sāzmān-e Farhangī – Ejtemāee-ye Šahrdāri. [In Persian]
- Nouraei, Morteza; & Afghari, Mohammad. (1402/2013). *“Gozide-ye asnād-e entexābāt-e Majles-e Šorā-ye Melli dar Esfahān”* (Selected documents of the National Parliament elections in Isfahan). Esfahān: Jahād-e Dānešgāhi. [In Persian]
- Rowzati, Ahmad. (1388/2009). *“Mo’eein ol-Eslām va farhang-e mo’āser-e Esfahān”* (The life story of Moeen - ul-Islam and Isfahan contemporary culture). Esfahān: Kānun-e Pažuheš. [In Persian]
- Safayi, Ebrahim. (1355/1976). *“Rezā Šāh-e Kabir dar āyine-ye xāterāt”* (Reza Shah the Great in the mirror of memories). Tehrān: Edāre-koll-e Negāreš-e Vezārat-e Farhang va Honar. [In Persian]
- Seyyed Bonakdar, Seyyed Masoud. (1398/2019). *“Tahavvolāt-e siyāsi – ejtemā’ee-ye šahr-e Esfahān dar dowre-ye Pahlavi-ye Avval”* (History of political and social developments in Isfahan city during the First Pahlavi period). Esfahān: Sāzmān-e Farhangī, Ejtemāee va Varzeši-ye Šahrdāri-ye Esfahān. [In Persian]
- Sharif Homayoun, Seyyed Mahmoud. (1393/2014). *“Xāterāt-e Šarif Homayun”* (Memoirs of Sharif Homayun). Qom: Majma’e Zaxāyer-e Eslāmi. [In Persian]
- Sparroy, Wilfrid. (1369/1990). *“Farzandān-e darbāri-ye Irān”* (Persian children of the Royal family: The narrative of an English tutor at the court of H. I. H. Zilluss -Sultan). Translated by Mohammad Hossein Ariya Lorestani. Tehran: Qalam. [In Persian]
- Torabi Farsani, Soheila. (1378/1999). *“Asnādi az madāres-e doxtarān az mašruteh tā Pahlavi”* (Some records on girls’ schools from Mashruteh (constitution) to Pahlavi dynasty). Tehran: Sāzemān-e Asnād va Ketābxāneh-ye Melli-ye Irān (Sākmā) (National Library and Archives Organization of Iran). [In Persian]

Articles

Honarfar, Lotfollah. (July 1977). "Meydān-e Naqš-e Jahān-e Esfahān" (Naghsh-e Jahan Square in Isfahan). *Honar va Mardom*, (105), pp. 2-28. [In Persian]

Mehdi, Bitā. (Spring 1401/2022). "Mo'arrefi-ye madrese-ye Māndegār-e šahr-e Esfahān (Dabirestān-e Māndegār-e Sāremiyeh)" (Introducing the Mandaqer School of Isfahan (Mandaqer Saremieh High School)). *Ganjine-ye Dar Al-Fonun*, 5(17), pp. 101-105.

Tareh, Masoud. (Fall & Winter, 1393/2014 - 2015). "Šive-ye novin-e āmuzesh-e ebtedāyi dar dowre-ye Qājār" (New method in primary education in Iran in Qajar period). *Tārix-e 'Elm* (History of Science), 12(2), pp. 163-172. [In Persian]

Newspapers

Amiri Pari, Fatemeh. "Zendege-ye siyāsi-ye Sarem-od-Dowleh" (The political life of Sarem Al-Dowleh), *Jām-e Jam* (Ayām: Viže-ye Tārix-e Mo'āser), Issue no. 66, (Thursday 18 Farvardin 1390 SH / April 7, 2011). [In Persian]

Anjoman-e Baladie Faraj ba'd az Šeddat, Issue no. 5, (Ramazan 1325 AH / October/ November 1907). [In Persian]

Armaqān, Issue no. 5 & 6, (Mordād va Šahrivar 1300 SH / August & September 1921). [In Persian]

Bahārestān Nobakht, Issue no. 13, (21 Dhu al-Qi'dah 1341 AH / July 4, 1923). [In Persian]

Eqdām, Issue no. 547, (25 Dhu al-Hijjah / 24 Xordad 1307/ June 14, 1928). [In Persian]

Eqdām, Issue no. 611, (27 Rabi' al-Awwal 1307 AH / 21 Shahrivar 1307 SH / September 12, 1928). [In Persian]

Eršād, Issue no. 40, (2 Jumādā al-Awwal 1334 AH / 8 March 1916). [In Persian]

Esfahān, Issue no. 3561, (Monday 10 Azar 1354 SH / December 1, 1975). [In Persian]

Ettelā'āt, Sh. 1196, (4 Azar 1309). [In Persian]

Ettelā'āt, Sh. 2055, (1 Azar 1312). [In Persian]

Irānshahr, Issue no. 5, (01/05/1305 SH / July 23, 1926). [In Persian]

Kār, year. 1, Issue no. 19, 9 Ramadan 1341 AH / 6 Thawr 1302 SH / April 26, 1923.

[In Persian]

Nedāy-e Eslām, year. 1, Issue no. 25, Jumadi al-Thani 1325 AH / July/August 1907. [In Persian]

Sālnāme-ye Ma'āref-e Esfahān, Sāl-e Tahsili (Educational year), 1313-1314 SH / 1934 – 1935). [In Persian]

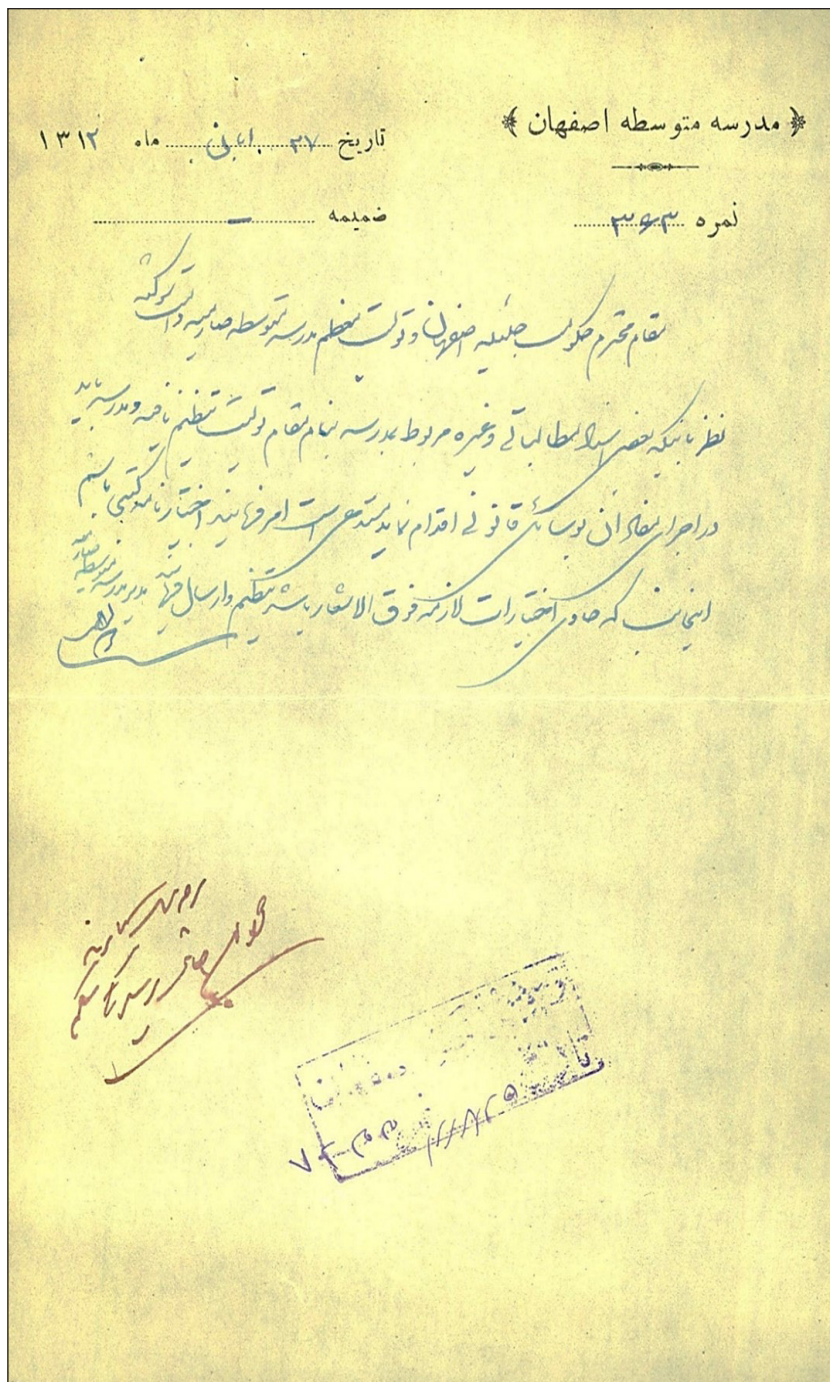
Vezārat-e Ma'āref va Owqāf va Sanāye'-e Mostazrafeh (Ministry of Education, *Endowments and Independent Industries*). “*Qesmat-e avval-e ehsāeeye* 1310 - 1311” (Yearbook 1310-1311 SH / 1931 – 1932, Part One: School Statistics at the End of the 1310-1311 Academic Year. [In Persian]

Vezārat-e Ma'āref va Owqāf va Sanāye'-e Mostazrafeh, Edāre-koll-e Entebā'āt-e Dāyere-ye Ehsāeeyeh (Ministry of Education, *Endowments and Specialized Industries*). (Laws and regulations until the end of Esfand 1309 SH / March 1930). “Ehsāeeye-ye sāl-e 1308 – 1309” (Statistics for the year 1308-1309 SH / 1929 - 1930). [In Persian]

Vezārat-e Ma'āref va Owqāf va Sanāye'-e Mostazrafeh, Edāre-koll-e Entebā'āt-e Dāyere-ye Ehsāeeyeh (Ministry of Education, *Endowments and Specialized Industries*, General Directorate of Statistics Department). “Qesmat-e dovvom-e fasl-e avval-e ehsāeeye-ye ta'limāti 1312-1313 SH and 1313-1314 SH” (Yearbook and statistics 1312-1313 SH (1933 and 1934 AD) and 1313-1314 SH (1934 and 1935 AD), Part two, Chapter one, educational statistics 1312-1313 SH and 1313-1314 SH). [In Persian]

پیوستها

تصویر

نامه مدیر مدرسه صاریه به تولیت
(ساکیا، ۲۹۱/۹۶۸)

مناوبه بسمیری

در سال ۱۲۰۰ شمسی صاحب‌موقوفه که بر توشیحی در اوقای ایران آتشکده و آفتاب اقبال ساخته باستانی ابراهیم تراکم میبایست را متعلق میبایست. حضرت والا شاهزاده‌ها را در دوره اکبر میرزا مسعود پس از ناموریت‌های عالی به هرلنی و مسافر قریب‌الاولا فی بولن ما لوف مراجعت ویزودی قوت‌نامی اصحاب فرا احساس فرموده برای جبران آن خدمتی در خدمت عالی خود و نظر گرفتند بر تأسیس یک باب مدرسه متوسطه کامل مبادرت فرمودند. بدو اعشاری مخصوص مدرسه و میدانی برای ورزش (ساخته آن در حدود ۷۰۰۰ در سیرج) بنا و برای تأمین مصالح باقی مانده را قریباً بی‌هزار و دویست و هشتاد و پنج تومان آبرومندی تهیه و اشیاء بنای آن در حدود ۲۰۰۰ تومان مقرر شد. در این زمان میبایست متوجه نکند فرمودند.

اینک برای اعتدال از استعمال عیال و اندوختن که حاصل بر مبالغه نشود بقدر اقامت قلعی قیمت رقبات مبادرت و در نظر آید که اهل انبیا در خصوص علاقه‌مندان چهارمین منته ایشان و مصالحین فارغ التحصیل مدرسه در سیرج سرفروزی و اشتغال و نه.

موقوفات مدرسه و قیمت تقریبی آن

۱ - اقامت مدرسه در میدان ورزش	۲۵۰۰ تومان
۲ - دکاکین در میدان شاه (۱)	۱۲۰۰۰ -
۳ - قنات محمودیه و ملاجره ماهیه (۲)	۲۸۰۰۰ -
۴ - اقامتیه مدرسه و ابرای و کتا به نه (۵۰۰ جلد کتاب)	۳۰۰۰ -
	۷۰۰۰ تومان
(۱) عایدات تقریبی ۱۶۰۰ تومان	(۲) عایدات تقریبی ۱۴۰۰ تومان
- ۳ -	

تصویر ۲

ارزش تقریبی موقوفات مدرسه صارمیه
(ساکن، ۱۹۱۲/۲۹۷)

خلاصه وقفنامه مدرسه متوسطه اصفهان

بعد الحمد والصلوة حضرت مستطاب اقدس والا شاهزاده صارم الدوله وقف صحیح شرعی فرمودند تمامت و کلیه شش دانگ یک باب عمارت معینه واقع در باغ نو اصفهان ملکی خود را که تقریباً سه جریب و نیم است با انضمام همگی یکدرب باغ متصله بعمارت مرقومه را که آن نیز سه جریب و نیم و جملتان هفت جریب است

باجمیع توابع شرعیه بنام مدرسه متوسطه برای تحصیل علوم مشروعه متداوله مخصوصاً مسائل شرعیه با رعایت فقرات وزارت جلیله معارف و صیغه وقف جاری شد و بتصرف وقف دادند و ایضاً وقف صحیح شرعی فرمودند تمامت و جملگی یک رشته قنات محمودیه واقع در بلوک برز رود اصفهان که از آن اراضی و املاک محمودیه مشروب میگردد با انضمام کل شش دانگ یک باب طاحونه مائیه واقع در ضلع قنات مزبوره را با جمیع لواحق و توابع شرعیه با انضمام کل دکاکین و مستغلات معینه مشخصه واقع در اطراف داخل و درون میدان نقش جهان را که همه ساله منافع و مداخل آنها بعد از وضع مخارج برقراری اعیان موقوفه بمصارف مدرسه متوسطه مرقومه برسد بشروط مقررده کانه بذیل

۱- تولیت موقوفات در هر عصری با حکومت اصفهان در همان عصر است و نظارت با اکبر اولاد ذکور مرحوم شاهزاده ظل السلطان طاب ثراه که مقیم در اصفهان باشد در هر عصری و با ریاست معارف اصفهان در هر زمان و مدیر مدرسه متوسطه مزبوره که کلیه اعمال و تصرفات باستصواب آنها است

تصویر ۳

خلاصه وقفنامه مدرسه متوسطه اصفهان

اصلاحات

۱- موقوفات مدرسه

۱- در کتب درمیدان شاه چنانچه عتبات شاهزاده نصره الدوله و زین العابدین علیه (۱) و آقای و قری بیشک و مالیه و آقای شاهنده رئیس بلویه استخوان در شرف تعمیر و در نظر است ۹۰ باب مشافه و بنا که برای هر یک در ماه اقله تومان اجاره بیش بینی میشود و ۱۴۰۰ باب مشافه دیگر که کل مبلغ ۲۰۰ تومان اجاره را در وقت دایر کرده.

به دستور قسم آب قنات محمودیه ترتیب و تقطعی معمول قنات در میان شرین و ستاجرین یا میان شرین و جیل خود و قسم منافع آن اقتضا میکرد آب را مصرف شرب و آبیاری میرزا نه در آرا یا بنور و یا هیچ قسم انحصار نمی داشتند - و بعد آن نداشته اراضی محمودیه تقریباً با یکم و نصفی برای اعتبار و برداری در سال ۱۳۰۵ مدرسه برای امتحان و تعلیم آن خود مستقیماً تحت کوه آب قنات مزبور و املاق اصول علمی و زراعتی بیرون تقسیم و برای هر یک جریب در وقت معین و ساعت معین در شرف در مقابل قنات معین قرار داده و این ترتیب را با مراقبت تمام مجری نموده و مجبات انحصار و بنا را برای بعضی اراضی آنها هم در آبادی اراضی کوشن نموده تمام اراضی مزبور در تحت زراعت آمد و از حیث قنات هم ترقی کافی بود.

۲- کلیه موقوفات مدرسه را از عبارت باغ و روضه، مستعلات میدان شاه، قنات محمودیه، طاحونه - محمودیه، باغ محمودیه و قنات بنا را با اسناد و مدارک لازمه به ثبت اداره ثبت اسناد رسانید -
۳- برای ایجاد کنگره برای محمودیه (سکنه مستورد و حسین آباد) از مدرسه و معارف استاده نموده باشند از اداره معارف تقاضای برای هر یک از دو محل مذکور یک باب مدرسه ابتدایی در هر دو محل حاجت دهقان با مساعدت مدرسه متبرسه تأمین نماید، آقای میرزا مهدیخان ایرانی رئیس معارف وقت هم با این تقاضا موافقت نموده (۱) در مسأله جنوب که عمران شایر تاریخی اصنافا فراهم قرار داده مخصوصاً امرا کید بتعمیر و تعمیرات لایزال

تصویر ۴

خلاصه بدون صفحه وقفنامه مدرسه
متوسطه اصفهان (ساکا، ۱۳۶۵/۲۹۷)

